

Ateliers voor kerkelijke kunst

's-Hertogenbosch en de neogotiek III

Wies van Leeuwen

In het juninummer van Bossche Bladen 2003 leidde Wies van Leeuwen ons langs bouwwerken in de stad die herkenbaar zijn door hun zogenoemde 'spitsbogenstijl'. Vorig jaar september schreef Wies van Leeuwen over neogotische kerken en kloosters; thans sluit hij de serie over neogotiek af met een bijdrage over 's-Hertogenbosch als centrum van de neogotische kerkelijke beeldhouwkunst.

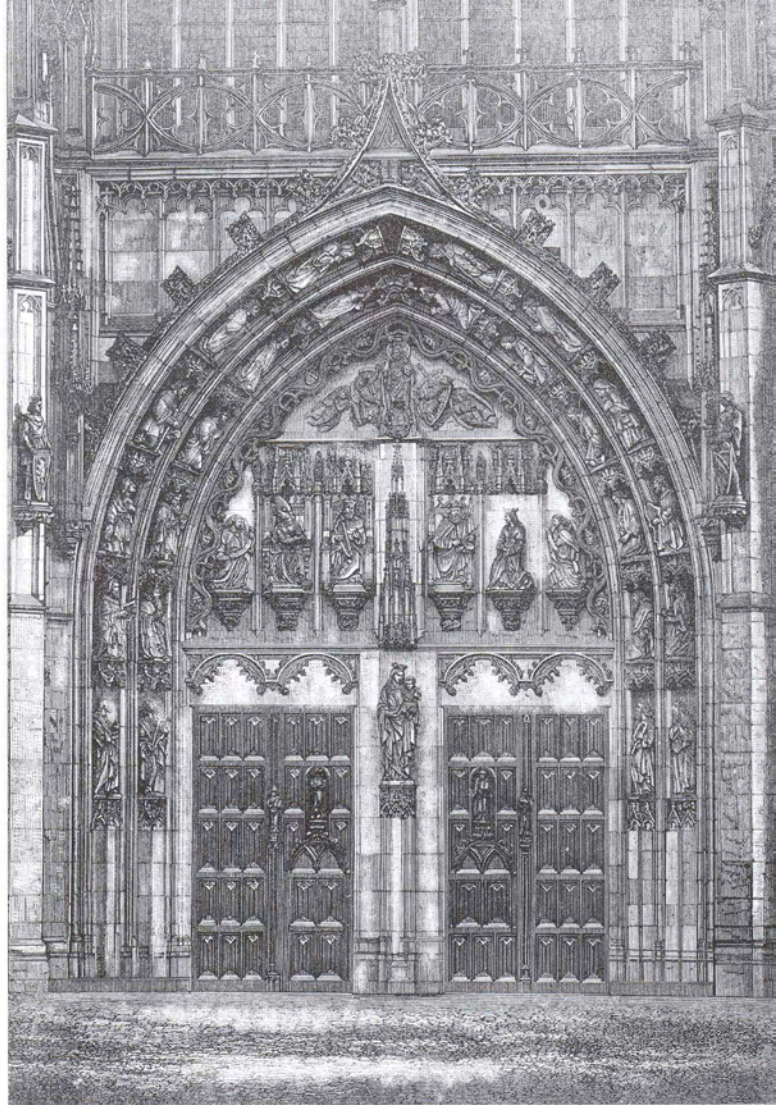
Medewerkers van het atelier Van Bokhoven-Jonkers rond 1925-26 (v.l.n.r. J. de Bresser, Th. van de Akker, B. van de Wiel, Van der Hoogen, P. Verdonk, J. Arie, G. Kuhnén, op de voorgrond J. Voigt) (Repro: auteur)

De neogotische kerkelijke kunst was vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een der belangrijkste middelen voor het overdragen van geloofswaarheden op de kerkgangers. Tot die tijd werden kerkinterieurs uitgerust met beelden en altaren in de weelderige barokke trant die in de Zuidelijke Nederlanden al enige eeuwen zijn waarde had bewezen. Veel van dergelijke meubels zijn in Belgische ateliers gemaakt, maar na de afscheiding van België in 1839 gingen ateliers in Eindhoven, Roermond en 's-Hertogenbosch de rol van deze werkplaatsen overnemen. Zo kregen de kerken kleurige decoraties in glasramen, schilderijen en altaren. De gelovigen, die in hun dagelijks leven amper gewend waren aan afbeeldingen en prenten, moesten wel onder de indruk raken van de rijkdom aan kleuren en voorstellingen in het kerkgebouw. Door deze voorstellingen werd de heilsgeschiedenis in de hoofden geprent, werd men welhaast 'op de knieën gedwongen'.

Men kan zonder overdrijving stellen dat 's-Hertogenbosch naast Roermond tot in het begin van de twintigste eeuw een der belangrijkste centra van kerkelijke beeldhouwkunst is geweest. De stad was gunstig gelegen in het katholieke zuiden en kreeg een voorsprong door de in 1812 opgerichte Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. De aanwezigheid van deze kunst- en nijverheidsopleiding had een gunstige invloed op de opleiding van technisch en artistiek bekwame beeldhouwers. Al in de jaren dertig van de negentiende eeuw was de beeldhouwer Petrus Laffertée actief en in de jaren veertig Steven Louis Veneman. De laatste zou later de restauratie van de kathedraal gaan leiden. Johannes Antonius van de Ven genoot zelfs landelijke bekendheid. Rond 1850 waren er al 11 ateliers werkzaam, zoals uit onderzoek van C. Peeters en P. Thoben is gebleken. Tot de belangrijkste en grootste behoorden de werkplaatsen van Veneman en de gebroeders Goossens, maar ook F. Kuipers, A.N. Sopers en J. Graven worden genoemd. Latere bekende namen zijn Hendrik van der Geld en Michiel van Bokhoven, die in 1896 het atelier Goossens overnam. Deze ateliers werkten aanvankelijk in neobarokke stijl, maar zouden vanaf de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw overgaan naar de op de Middeleeuwen gebaseerde neogotiek.

Veel beeldhouwwerk moest worden gemaakt voor restauratie van de Sint-Janskathedraal. Het was de eerste grote restauratie van een kerkgebouw in het zuiden van ons land. De stadskerk was weliswaar in de afgelopen eeuwen door de hervormde gemeente goed in stand gehouden, maar de gebeeldhouwde versieringen waren verweerd, vervallen en veelal verdwenen. In deze staat werd het gebouw onder meer afgebeeld in het plaatwerk van Servaas de Jong, *Bijdrage tot kennis der gotische bouwkunst of spitsbogenstijl in Nederland* uit 1847. Dit aan koning Willem II, liefhebber van de vooral Engels geïnspireerde

Het noordportaal van de Sint-Jan na de restauratie van 1860, staalgravure uit ca. 1880 van Bogaerts en Walter (Stadsarchief, Historisch Topografische Atlas)

gotiek, opgedragen boek toont verweerde details van de sculptuur, het noordportaal en delen van het inwendige. Het gebouw was in deze rudimentaire vorm niet het waardige bedehuis dat Joannes Zwijsen, de in 1853 benoemde eerste bisschop na de reformatie, voor ogen stond. De bisschop en vooral de plebaan Gerardus Wilmer streefden naar een rijke en prestigieuze kerk, vervuld van beelden, glasramen en altaren, gerestaureerd en verrijkt met balustrades en pinakels.

Hoewel het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen al in 1853 een, overigens mislukte, prijsvraag voor een restauratieplan uitschreef, zou de daadwerkelijke herstelling pas vanaf 1860 uitgevoerd worden. Aanvankelijk had Veneman de leiding, maar na een hersenbloeding werd hij al in 1863 opgevolgd door zijn begaafde leerling, de Bosschenaar L.C. Hezenmans. De kerk zou naar analogie van herstellingen in het buitenland – de Franse kathedralen en de Dom van Keulen – uitwendig worden verrijkt met beeldhouwwerk, dat voor een deel nimmer aanwezig is geweest. Ook van binnen heeft men

Hendrik van der Geld, Ontmoeting van Joachim en Anna uit het Anna-altaar van de Sint-Jan (Foto: Peter Cox 1989)

het gebouw nieuw ingericht in neogotische trant, met onder meer altaren en 125 nieuwe heiligenbeelden. Het omvangrijke werk, waarbij grote delen van de natuursteen en de meeste beelden werden vernieuwd en het roemruchte oksaal naar Londen verdween, is lange jaren door de kritiek verguisd. In 1969 sprak het *Kunstreisboek voor Nederland* nog over een geesteloze pastiche. Het noemde de kerk een dorre afschaduwing van wat er eens was. Als we na zo'n anderhalve eeuw terugkijken, blijkt dat toch veel meer middeleeuws werk gespaard is gebleven dan we dachten. Het totaalbeeld van de kerk heeft door de werkzaamheden bovendien een compleetheid en stijlzuiverheid gekregen, die het maken tot een der beste voorbeelden van een historiserende restauratie uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. De door Hezenmans ontworpen altaren en glasramen vormen een ensemble zonder weerga, met een rijkdom aan religieuze voorstellingen die in hun samenhang goed laten zien hoe de geloofsopvattingen werden verbeeld. De apostelbeelden van Van de Ven hebben een nobele waardigheid die aansluit bij de classicistische sculptuur en de kerkelijke schilderijen van de Duitse Nazareners. Het noordportaal werd onder Veneman weliswaar geheel vernieuwd maar is daardoor een hoogtepunt van neogotische beeldhouwkunst geworden. Uit vergelijking met bewaarde

fragmenten bij huize Sparrendaal te Vught blijkt dat de hoofdlijnen van de architectuur opnieuw gemaakt werden en gevuld met bijna honderd beelden. Het fraaie Maria-beeld is door Fr. Kuijpers uitgevoerd, het baldakijn erboven van J.B. van Nunen werd in 1862 in Londen bekroond. De waardige neogotiek van deze beelden maakt later in de eeuw bij de beelden en altaren van de begaafde Hendrik van der Geld plaats voor bewogener en hoekiger vormen. Deze nam de beeldhouwer over van de laatgotische beeldhouwkunst in het oude hertogdom Brabant en aan de Nederrijn. De altaren die Hezenmans ontwierp voor de kooromgang van de kathedraal zijn daar goede voorbeelden van, vooral het Anna-altaar met zijn verfijnde reliëfs. De laatgotische stijl paste in de ogen van de late negentiende eeuw beter bij de gotiek van de kathedraal dan de werken van Veneman. De kwaliteit van het werk van Van der Geld blijkt uit de ambachtelijke rijkdom aan detaillering van alle beelden en reliëfs. De kruiswegstaties van de Sint-Jacob en de grote altaren in Helvoirt en Cuyk getuigen van zijn virtuoze omgang met het eikenhout. De gevel van zijn woonhuis en werkplaats aan de Oude Dieze nr. 6 herinnert nog aan deze beeldhouwer. Neogotische schilderkunst is in 's-Hertogenbosch relatief weinig uitgevoerd. Weinig is ook bewaard gebleven. Het grote ensemble van schilderijen en ramen in de Sint-Jozef is vervuild en beschadigd. Schilderingen van Frans Kops gingen verloren bij de afbraak van de Sint-Leonardus. De schilderijen van Hermesen in de straalkapellen van de kathedraal bleven wel behouden. Dat geldt ook voor de tientallen glasramen die nog steeds getuigen van de vaardige tekenpen van Lambert Hezenmans, die nagenoeg alle ontwerpen tekende en liet uitvoeren in de Brusselse werkplaats van J.B. Capronnier. De Bossche kunstwerkplaatsen verdwenen vrijwel allemaal in de crisistijd, de jaren dertig van de twintigste eeuw. De eerder aangehaalde kritiek op de restauratie van de Sint-Jan was onderdeel van de algemene verguizing van de neostijlen, die vanaf die tijd inzette. Veel beelden en altaren werden veroordeeld als ziellose poppen en suikerbakkerswerk. Bij de vernieuwingsbeweging van de kerkelijke kunst na het Tweede Vaticaans Concilie werden vervuilde veelkleurige interieurs overgeschilderd in witte en grijze 'badkamerverf'. Veel beelden, glasschilderingen en altaren verdwenen vanaf ca. 1960 in de puinbak. De beeldend kunstenaar Jacques Frenken verwerkte fragmenten ervan in zijn expressieve religieuze werken. Hij haalde veel brokstukken uit de bouwvallen van het voormalige atelier Van Bokhoven aan het Sint-Janskerkhof. Het tij is intussen gekeerd: bij de restauratie van de kathedraal zijn neogotische glasramen en meubels zorgvuldig gerestaureerd. In sommige kerken worden schilderijen en beelden teruggeplaatst. De nooit gemoderniseerde parochiekerk van Helvoirt toont sinds de recente restauratie opnieuw haar veelkleurige neogotische weelde.